

شیوه های جمع آوری و دسته بندی روایات تفسیری

□ صالح المؤذن *

چکیده

شیوه‌ی متداول در تفاسیر اثری، جمع‌آوری احادیثی است که به بخشی از یک آیه یا یک سوره مرتبط هستند، بدین صورت که بخشی از سوره در آن ذکر شده باشد. شیوه‌های متعدد دیگر نیز در جمع و دسته‌بندی روایات تفسیری قابل‌ارائه است، که کمتر مورد توجه قرار گرفته است، و همین‌گونه شیوه متداول در روایات تفسیری، مجال‌ی برای ارائه نگاه جدید به احادیث در تفسیر قرآن را تنگ کرده است. در این مقاله سعی می‌شود که روش‌های مختلف جمع‌آوری و دسته‌بندی روایات تفسیری ارائه شود، و در ضمن برخی از این روش‌ها گستره متفاوتی از روایات تفسیری را ارائه خواهیم نمود، و در نتیجه برخی از روایات که در تفسیرهای روایی متداول ذکر نشده‌اند، برای بهره‌گیری تفسیر قرآن کریم مورد بهره‌برداری عالمان دینی قرار خواهد گرفت. از جمله این شیوه‌ها شیوه جمع‌آوری روایات بر اساس موضوعات و عناوین، جمع‌آوری روایات بر اساس ترتیب نزول قرآن، و جمع‌آوری روایات غیر مذکور در جوامع روایی، مانند ادعیه و زیارات نقل شده از ائمه اهل بیت علیهم السلام است.

مقدمه

احادیث اهل بیت علیهم السلام نقش و جایگاه مهمی در تفسیر قرآن کریم دارند، و تفسیر صحیح قرآن متوقف بر شناخت واحاطه به روایات اهل بیت علیهم السلام است. کتب تفسیری مختلف از ابتدا تا کنون به صورت چشمگیری با روایات تفسیری آمیخته شده است.

برخی از مفسرین متقدم به تفسیر بر اساس روایات اهتمام زیادی داشتند، و تفسیر قرآن را جز با روایت صحیح از پیامبر (صلی الله علیه وآله) و امامان، جایز نمی دانستند، و به شدت با تفسیر به رأی مخالفت می نمودند (طوسی، بی تا، ص ۱/ج ۴).

مراجعه به منابع ومصادر اولیه به روشنی بر اهتمام اصحاب پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) و سلم) به روایات تفسیری دلالت دارد. از آغازین روزهای نزول قرآن، در تفسیر بسیاری از آیات به پیامبر مراجعه می کردند، و اگر در تلاوت و یا احتجاج امری برایشان مبهم بود، در مورد معنی صحیح آن ایه به ایشان مراجعه می کردند. و پاسخ خود را دریافت می نمودند (مهدوی راد، ۱۳۷۷).

پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله، امیر المؤمنین علیه السلام محل رجوع شناخت معانی و تفسیر آیات قرآن بودند. و همین روش در میان شیعیان نسبت به دیگر امامان (علیهم السلام) ادامه یافت.

روایات متعددی چنین استفاده می شود که امامان اهل بیت (علیهم السلام) خود به صورت ابتدایی و بدون این که سوالی از آنان پرسیده شود مراد و تفسیر آیات قرآن را بیان می فرمودند.

در طول قرون متمادی برای جمع روایات تفسیری کوشش ها و تلاش های بسیاری انجام گرفته است. پژوهش در تقاسیر اثری نشان می دهد که هر یک از مفسرین، به شیوه و روش خاص خود احادیث را جمع اوری کرده است و از آن برای مقاصد تفسیری بهره برداری نموده است. اما با این وجود روایات بسیار هستند که قابلیت تفسیری دارد، اما در آثار تفسیری رایج به آن اشاره ای نشده است.

جمع روایات تفسیری بر اساس ترتیب آیات قرآن

از ابتدای تدوین کتب تفسیر روایی شیوه ای سنتی مورد اهتمام مفسران قرار گرفت که بر اساس آن

روایات مرتبط با آیات قرآن در ذیل آن آیه جمع‌آوری می‌شدند. و بر این اساس روایاتی را که محور مشترک آنها، ارتباط آنها با آیه و ناظر بودن آنها به آیه بود ذکر می‌نمودند. اگرچه برخی روایات ناظر به آیه، تنها بخشی از آیه را مدنظر قرار داده‌اند، اما ارتباط آنها با آیه به گونه‌ای بوده است که در یک نظر معمولی و عرفی، می‌توانیم آن را ناظر به آیه بدانیم، بی‌آن که لازم باشد در معنا و مفهوم و مراد جدی حدیث، کندوکاوی به عمل آوریم.

مراجعه به کتب تفسیر نخستین مانند تفسیر عیاشی تفسیر قمی تفسیر فرات کوفی، و جوامع تفسیر روایی متأخر مانند تفسیر البرهان و تفسیر نور الثقلین به خوبی شاهد بر این مطلب است.

در این شیوه دسته‌بندی ترتیبی بر اساس ترتیب آیات مصحف مورد توجه مفسر قرار گرفته است. و تا به امروز رایج‌ترین روش در جمع‌آوری احادیث تفسیری است.

اما برای جمع‌آوری احادیث تفسیری روش‌ها و شیوه‌های دیگری نیز وجود دارد، که می‌تواند آثار و نتایج مهمی را در شناخت مفاهیم تفسیری بر جای بگذارد. که به برخی از موارد آن در ادامه اشاره خواهد شد.

دسته‌بندی موضوعی روایات تفسیری

یکی از مهمترین شیوه‌ها که در جمع‌آوری و دسته‌بندی روایات تفسیری اثر به‌سزایی خواهد گذاشت جمع‌آوری موضوعی روایات تفسیری است.

این روش کمتر مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران قرار گرفته است، شاید بتوان برای معرفی اثری که رنگ و بوی تفسیر موضوعی جامع دارد به کتاب «بحار الانوار» تألیف علامه محمد باقر مجلسی اشاره نمود.

کتاب «بحار الانوار» موضوع‌بندی بسیار مفصل و دقیق در احادیث دارد، و در ابتدای هر باب آیات مرتبط با آن را جمع‌آوری و ذکر می‌نماید.

ایشان در هر باب با جامعیت و نظم بسیار خوبی به تفسیر روایی آیات می‌پردازد. محتوای تفسیر اثری به خوبی نشان‌دهنده ابتکار علامه مجلسی در جمع‌آوری آیات بر اساس ترتیب موضوعی است. همچنین ایشان از دانشمندان و مفسران اقوالی را ارائه می‌کند، و بررسی و نقد آن می‌پردازد. وسعت و قوت کار علامه مجلسی در ایت تفسیر به خوبی مشهود است. عمق و دقت کار وی در «بحار الانوار» به گونه‌ای است که می‌تواند برای دانشمندان و صاحب‌نظران حوزه تفسیر موضوعی منشأ الهام و

پیشرفت باشد (منتظر، طارمی راد و پهلوان، ۱۳۹۵).

در این کتاب جامع ارزشمند، آیات قرآن در دو هزار و چهارصد موضوع تفسیری مختلف دسته بندی شده است، و روایات هر موضوعی در کنار آیات آمده، و بعد از آوردن دسته روایات به شرح و تفسیر آیات نیز پرداخته است یعنی سه تفسیر موضوعی، روایی و تفسیر عادی را می توان از بحار مشاهده کرد. و این یک اثر تفسیری بزرگ محسوب می شود. لازم است که شیوه علامه مجلسی در تفسیر موضوعی در قالب پایان نامه ها و پژوهش ها و مقالات متعددی مورد بررسی قرار گیرد، و تا کنون معدود پژوهش ها در این مورد انجام شده است.

شیوه جامع موضوعی در تفسیر روایی

این شیوه مورد توجه برخی از حدیث پژوهان معاصر قرار گرفته است، و پس از بررسی شیوه تفسیری موضوعی، با اشاره به برخی از کاستی های موجود در آن شیوه جامعی را برای جمع آوری روایات تفسیری ارائه نموده است، که سعی در برطرف نمودن کاستی های مذکور دارد.

از جمله کاستی های که به تفسیری موضوعی ایراد نموده است این است که نظر ائمه (علیهم السلام) درباره ی آیه ی به صورت کامل بیان نمی شود، نتیجه آن را نمی توان به عنوان برداشتی تام مستند به امامان (علیهم السلام) دانست.

همچنین تألیف تفسیر جامع روایی که همه ی روایات کتاب های تفسیری را گردآورد و نمی تواند ما را به سرحد «یأس عن الفحص» و اطمینان عرفی از نیافتن حدیثی دیگر در ارتباط با موضوع و یا موضوعات آیه برساند.

و سپس برای این امر شیوه پیشنهادی ارائه می دهد که در آن می توان احادیثی را نشان داد که ناظر به آیه ای از آیات قرآن هستند، اما در هیچ یک از روایات تفسیری نیامده اند؛ زیرا، به نگاه اولی عرفی، ناظر به آیه محسوب نمی شوند تا به هنگام مطالعه ی اجمالی به قصد گردآوری روایات تفسیری به چشم آیند و اخذ گردند. و نمونه ی های بر آن ذکر می نماید (مسعودی، ۱۳۸۴).

و نویسنده برای اثبات مبانی نظری این شیوه به مجموعه از روایات اهل بیت علیهم السلام اشاره می نماید که در آنها آمده است که تمام سخنان اهل بیت علیهم السلام مستند قرآنی دارد، که نمونه آن روایات ذیل از امام باقر علیه السلام است.

قال ابو جعفر الباقر (علیه السلام): إذا حدّثکم بشیء فاسألونی من کتاب الله. ثمّ قال فی بعض

حدیثه: إن رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم) نهى عن القيل والقال، وفساد المال، وكثرة السؤال، فقيل له: يا بن رسول الله، أين هذا من كتاب الله؟ قال: إن الله (عز وجل) يقول: «لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ» (نساء/ ۱۱۴)، وقال «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (نساء/ ۱۰۵)، وقال: «لَا تَسْأَلُوا عَن أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلَكُم تَسْؤُكُمْ» (كلینی، ۱۴۰۷، ج ۱/ص ۶۰، طوسی ۱۴۰۷، ج ۷/ص ۲۳۱).

امام باقر علیه السلام فرمودند: هنگامی که درباره‌ی چیزی با شما سخن گفتم، دلیل آن را از کتاب خدا از من بخواهید. سپس امام در یکی از سخنانش فرمود: پیامبر خدا (صلى الله عليه وآله وسلم) از قیل و قال و تباه کردن مال و فراوانی سؤال نهی فرمود. گفته شد: ای فرزند پیامبر خدا، این در کجای کتاب خداست؟ فرمود: خداوند می‌گوید: «در بسیاری از نجوای ایشان خیری نیست، مگر آن که به صدقه دادن یا نیکی و اصلاح میان مردم فرمان دهد» و می‌فرماید: «اموالی را که خدا مایه‌ی قوام شما قرار داده، به دست نابخردان مسپارید». همچنین می‌فرماید: «از چیزهایی مپرسید که اگر آشکار شود، ناراحتتان می‌کند».

لازمه پذیرش این قاعده کلی پذیرش وجه مقابل آن است؛ یعنی اگر بتوان هر کلامی که از معصوم (علیه السلام) صادر شده است را به قرآن مستند ساخت، باید بتوان تعدادی از آیات قرآن را یافت که در سخنان معصومان (علیهم السلام) بازتاب یافته‌اند. این از طریق قوانین منطقی نیز به سهولت قابل اثبات است؛ چه قضیه‌ی کلی و عمومی «هر سخن معصوم مستند به آیه‌های قرآن است» می‌تواند به صورت قضیه‌ی وجودی و موجهی جزئی «برخی آیه‌های قرآن به شکل سخن معصوم درآمده‌اند» منعکس گردد.

این موضوع، زمینه و دامنه‌ی جستجو برای فهم آیات قرآنی را به وسعت تمام روایات می‌گسترده و از محدوده‌ی روایات تفسیری موجود فراتر می‌رود، یعنی روایات با نظر مستقیم به آیه بیرون می‌برد و نه تنها روایاتی که تضمین و تلمیح به آیه را در بردارند شامل می‌شود؛ بلکه روایاتی را که به یکی از مفاهیم کلیدی مطرح شده در آیه ناظر هستند، نیز در برمی‌گیرد.

برای نمونه، برای فهم مقصود دو سوره‌ی مُعَوِّذَتین و برداشت ائمه (علیهم السلام) از این آیات الهی، باید مفهوم «استعاذه» را در همه‌ی روایات پی گرفت؛ زیرا بر طبق قاعده‌ی بیان شده‌ی در حدیث قبلی، همه‌ی آنچه را ائمه (علیهم السلام) در معنای «استعاذه» گفته‌اند، قابل استناد به قرآن است که ممکن است از همین دو سوره اخذ شده باشند و ممکن است از دیگر آیات مربوط به این موضوع که در هر حال باید در ارتباط با تفسیر هر آیه‌ی مربوط به استعاذه، این روایات را مورد تأمل قرار داد تا همان

مفهوم بازتابیده در دل و جان ائمه (علیهم السلام) از قرآن استخراج شود (مسعودی، ۱۳۸۴).

شیوه تفسیر تنزیلی

جمع اوری و ودسته بندی روایات بر اساس ترتیب نزول آیات روشی است که در کتاب تفسیری مصحف امیرالمؤمنین علیه السلام نسبت داده می شود. این کتاب که نخستین نسخه جامعه گرد اوری قرآن به شمار می رود، پس از شهادت پیامبر اکرم صلی الله علیه واله ارائه شد. در این روش روایات تفسیری نه بر اساس ترتیب موجود آیات قرآن، بلکه بر اساس ترتیب نزول آیات جمع شده است.

و در روایات آمده است که امیر المؤمنین علیه السلام ایام پس از ماجرای تجهیز بدن مبارک پیامبر صلی الله علیه واله، به جمع قرآن اختصاص دادند، و بعد این قرآن را برای عرضه به مسلمانان ارائه دادند، و فرمودند که این همان چیزی است که بر پیامبر (صلی الله علیه واله) نازل شده است. اصحاب گفتند ما به این مصحف نیازی نداریم و آن را ببر. امیر المؤمنین (علیه السلام) در پاسخ به آنان گفت: به خدا دیگر هرگز آن را نخواهید دید، و سپس در حال خواندن آیه ۳۰ سوره فرقان، به خانه خود بازگشت. ابن ندیم مدت جمع اوری این قرآن را سه روز دانسته است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۳۵).

این قرآن امروزه در دسترس نیست، اما این روش جمع اوری روایات قرآنی می تواند اهمیت به سزایی در شناخت و معرفت کیفیت نزول قرآن و شناخت تفسیری آیات قرآن داشته باشد. برخی از قرآن پژوهان معاصر به این شیوه اهتمام ویژه ای داشته اند، و مقالات و کتابهای متعددی در مورد آن تالیف نموده است. وسعی بر جمع اوری و ارائه قواعد لازم برای این شیوه داشته است (بهجت پور، ۱۳۸۹).

از جمله اثری که به شرح این نوع تفسیر پرداخته است کتاب تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول): مبانی، اصول، قواعد و فواید، نوشته عبدالکریم بهجت پور است.

در این کتاب مبانی، اصول، قواعد و فواید تفسیر قرآن کریم را به ترتیب نزول سوره ها و آیات تحت عنوان «تفسیر تنزیلی» مورد مطالعه قرار داده است. در سبک ترتیب نزول به مبانی صدور و ماهیتی قرآن توجه ویژه می شود؛ یعنی انسجام مجموعه آیات هر سوره و معناداری روابط ظاهر و پنهان آیات و سیاق و تناسب میان آنها در این سبک آشکار می گردد. همچنین در این سبک نقش پیامبر اکرم (صلی

الله علیه‌واله) به‌عنوان معمار تغییر و تحول مورد توجه جدی قرار می‌گیرد و تلاش می‌شود میان آموزه‌های تربیتی جامعه و تذکرها، توصیه‌ها و سایر رهنمودهای خدا به ایشان، ارتباط برقرار شود. روشن است که روایات اسباب نزول و روایات مرتبط با آن اثر بسیار مهمی در این شیوه خواهد داشت.

جمع‌آوری اسباب‌النزول

کتابهای مختص به روایات اسباب‌النزول یکی از شیوه‌های رایج و متداول برای ارائه تفسیر آیات قرآن است، که در آن سعی شده به خصوص روایات مرتبط با شأن نزول و اسباب نزول اهمیت داده شود. در این شیوه نگاه ویژه‌ای به روایات حیطة تفسیری خاص وجود دارد. البته ظاهراً برخی از آیات قرآن سبب نزول ندارند، و یا این که سببی از آنها برای ما نقل نشده است، اما همان آیاتی که در پی سببی خاص نازل شده و حاجتی خاص یا واقعه‌ای معین موجب نزول آنها شده است، در فهم آیات و ارائه تفسیر به واقع نزدیک‌تر، بسیار تأثیرگذار هستند.

اسباب‌النزول آیات قرآن نیز به دو شیوه ترتیبی و موضوعی قابل ارائه و جمع‌آوری هستند.

تفسیر بر اساس ادعیه ماثوره

یکی از منابع روایی مهم ادعیه ماثوره منقول از ائمه اهل بیت علیهم السلام است، دعاهای ماثوره از جمله دعای سمات، جوشن کبیر، ابوحمزہ ثمالی، کمیل، صحیفه سجّادیه و مناجات خمس عشره صرف نظر از جنبه مناجات با خالق متعال و فصاحت و بلاغت ویژه‌ای که در آن نهفته است یک منشور اخلاقی، دینی، اجتماعی است. وگنجینه معرفتی بسیار غنی از کلمات معصومین علیهم السلام است. این ادعیه قابلیت بهره‌گیری در علوم مختلف اسلامی را دارد، و باید به صورت مستقل به این موضوع پرداخت.

یکی از زمینه‌های بسیار مهمی که ادعیه ماثوره نقش بسیار مهمی در آن خواهد داشت، تفسیر آیات قرآن است. از میراث اندیشندان قرون گذشته، آثار چشمگیری در بهره‌برداری از دعا در تفسیر قرآن به دست ما نرسیده است، و می‌توان یکی از جنبه‌های جدید تفسیر روایی را پرداختن به این زمینه دانست.

از جمله پژوهش‌های معاصر که در این زمینه انجام شده است، کتاب تفسیر نیایشی و ستایشی قرآن: تفسیر آیات قرآن به وسیله ادعیه صحیفه سجّادیه، نوشته محمد فاکر میدی است. این کتاب بر

اساس ادعیه و مناجات امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه تفسیری از قرآن ارائه داده است، تفسیر قرآن بر اساس ترتیب قرآن تنظیم شده است و در هر مورد همزمان با تفسیر مناجاتی آیات به آراء برخی مفسران اشاره شده است.

همچنین مجموعه ای از پایان نامه ها برای بررسی اثر تفسیری ادعیه تدوین شده است، از جمله می توان به پایان نامه با عنوان «دلالات الصحیفة العلویة فی تفسیر آیات القرآن» اشاره نمود .

نتیجه:

شیوه های متعددی برای بهره گیری از روایات و دسته بندی آنها وجود دارد، که به برخی از آنها اشاره شد. اکثر این شیوه ها مورد توجه جدی اندیشمندان قرار نگرفته است، و مسیر فعالیت پژوهشی بر آن نیاز به تعمق بیشتری دارد. امید است در آینده شاهد آثار تفسیری و روایی فاخر در این مباحث باشیم.

کتابنامه

- ارمیده، کبرا (۱۳۸۸)، تفسیر موضوعی در بحار الانوار، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم قرآنی تهران، استاد راهنما: عبدالهادی فقیهی زاده.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۸۹)، رویکردی نو در تفسیر قرآن بر اساس ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، سال شانزدهم، شماره ۶۳.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الاحکام، چاپ چهارم، دار الکتب الاسلامیه، تهران.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۲۰ق)، الفهرست، نشر ستاره، قم.
- طوسی، محمد بن الحسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، احیاء التراث العربی، بیروت.
- العمار، خالد (۱۴۰۱)، دلالات الصحیفة العلویة فی تفسیر آیات القرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآنی، استاد راهنما: صالح المؤذن، دانشگاه ادیان و مذاهب، تابستان ۱۴۰۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، چاپ چهارم، دار الکتب الاسلامیه، تهران.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۴)، تفسیری روایی به روایت دیگر، فصلنامه علمی پژوهشی علوم حدیث، شماره ۳۶، بهار و تابستان ۱۳۸۴.
- منتظر، سمیه؛ طارمی راد، حسن؛ پهلوان، منصور (۱۳۹۵)، تفسیر موضوعی در بحار الانوار، دوفصلنامه قرآن شناخت، شماره ۱۷.
- مهدوی راد، محمدعلی (۱۳۷۷)، مدخل «تفسیر روایی» در دایرةالمعارف تشیع، نشر شهید سعید محبی، تهران.

